

ХИЛЕНДАРСКАТА РЪКОПИСНА СБИРКА

Света гора (Атон) е голямо средище на културни ценности, останали от Средновековието — книжнина, живопис, архитектура. Тези ценности са свързани с живота на много народи — гърци, българи, руси, сърби, румъни, грузинци и др. Там се съхраняват и много архивни материали от по-ново време, свързани с възраждането на балканските народи. И двата вида източници за културната история преди всичко на балканските народи и на европейската култура изобщо не са използвани широко в науката поради обективни причини.

Такава съкровищница е и Хилендарският манастир, един от малкото славянски манастири: предмети на изкуството — църковни утвари, икони, обкови, графика, архитектура, ръкописи. Сбирката от стари славянски ръкописи, съхранявани тук, е една от големите ръкописни сбирки в света. Характерно за тази сбирка е, че по-голямата част от ръкописите са писани тук или са преписани другаде, но предназначени за Хилендар, дето са били изпратени. Хилендарската сбирка е типична манастирска библиотека, която е играла важна роля не само в живота на манастирското братство, а чрез него и на сръбския народ, но такава роля тя играе в живота и на останалите православни славянски народи. Хилендарски ръкописи са изпратени по други манастири и по-далечни земи за преписване (някои от тях не са върнати), други (около 500 книги) през XVII в. чрез руския културен деятел Арсений Суханов биват отнесени в Русия във връзка с предприетата от патриарх Никон реформа на руската богослужбна книга.

Хилендарската ръкописна сбирка е известна на науката; там са работили немалко славянски учени-слависти и изкуствоведи; нейни ръкописи са използвани неведнъж, някои старославянски съчинения са печатани по хилендарски ръкописи, а други ръкописи са използвани за варианти. Има и научни описания на тази сбирка, най-ценни от които са публикациите на архим. Леонид „Славяно-сърбские книгохранилища на святой Афонской горе в монастырях Хилендаре и светом Павле“ (Чтения ОИДР, М., 1875, с. 1—80) и на Sava Chilandarec „Rukopisy a starotisky Chilendarske“ (Praha, 1897,

с. 1—98). Тези две издания досега бяха главни източници на информация за хилендарските ръкописи. Сега разполагаме с по-богата информация за сбирката — за броя на ръкописите, тяхното временанписание, съдържание. Тази възможност ни дава наскоро излязлата книга на сръбския учен проф. Димитрие Богданович „Каталог ћирилских рукописа манастира Хилендара“ (Београд, 1978). Информациите се разширява и от поместения в същата книга опис на старите печатни книги, намиращи се в библиотеката на Хилендар, подготвен от д-р Деян Медакович.

Книгата на проф. Д. Богданович е от две части — описание на ръкописите и албум от ръкописите (подборен). В първата част са описани всички кирилски ръкописни книги — 815 на брой (в опис по принцип са изключени архивните материали). Дадено е подробно физическо описание на всяка книга — материал (пергамент или хартия), колко листа има, размер на листовите, временанписание, редакция, вид на писмото (устав, полуустав, скоропис), орнаментика, водни знаци, съдържание, жанр, приписки (ако има). Сега за пръв път се получава пълна представа за книжовното богатство в Хилендар — ръкописите са от края на XII до началото на XX в. Описанието е дадено по номера, а не хронологично.

В предговора към книгата си проф. Богданович подробно говори за историята на хилендарската библиотека, за нейните ръкописи, за учените, които са работили там и са използвали ръкописите. Тук например са работили: Йован Раич, В. Ив. Григорович, Димитрие Аврамович, Константин П. Дмитриев-Петкович, П. И. Севастьянов, архим. Леонид, П. Успенски, Сава Хилендарец и др. Богданович говори за възникването на библиотеката, за написаните там ръкописи, за попълването на ръкописната сбирка, за проявите на отделни книжовници — преписвачи, за заслугите на някои игумени (например Виктор, XVII в.). В предговора си авторът подробно говори за ръководните начала, залежали при създаването на опис. Описът е изработен въз основа на самите ръкописи, защото проф. Богданович е бил няколко пъти в Хилендар, и въз основа на микрофилми от ръкописите, които (микрофилми)

се съхраняват в Белград. Поради обемността на задачата и малкото време за непосредствена работа с ръкописите Богданович предупреждава читателя, че поднесенят опис не е подробен откъм съдържанието на книгите, особено по отношение на сборници и пролози. Той пише: „За велики опис рукописа и старе штампане книги ми се нисмо могли одлучити, тер би за такав посао у збирци, која броји око хиљаду јединица, било потребно пособно много времена... Потпуно приказивање садржаја свим кодиковским а археографским захтевима (са заглављем, инципитом и експлицитом сваког састава) уз текстолошке и книжевно историјске студије — захтевало би вишегодишни рад у самом манастиру или на микрофилмовима, с којима из објективних разлога ни данас не расположемо у довољној количини“ (с. 43—44). Поради това той възприема „тип сажетог каталога“, у коме ће бити саопштена кратка информација о сваком елементу, која може да буде довољна за оријентацију даљег проучавања хиландарских рукописа“ (с. 44). И това именно определя названието *каталог*, а не *опис* на кирилските ръкописи в Хиландар. Спира се и на схемата на обработката на книгите: № на ръкописа, наслов, материя, листове, писмо, редакция и пр. Като говори за отделните редакции на хиландарските славянски ръкописи, Богданович отбелязва и „македонска редакция“, а говори също и за „македонски“ правопис — понятия, които нямат реално историческо покритие. Особеностите на ръкописите от т. нар. „македонска“ редакция са езикови и правописни особености на българските ръкописи от съответната епоха, поради което и „македонските“ ръкописи естествено спадат към старобългарската книжовна продукция.

Книгата е снабдена с няколко индекса, които много облекчават нейното използване. Индексите са: на автори, на лични имена в приписките, географски имена в приписките, на съдържанието, индекс на ръкописи по език и редакция, хронологически списък на ръкописите, хронологически списък на приписките.

Описът-каталог дава възможност, както казах, на учените-слависти да добият попълна представа за славянското книжовно богатство в Хиландар. Той е полезно пособие за разкриване книжовната продукция на българи, руси, сърби, румъни от XIII в. до края на XIX в. Разбира се, интерес предизвикват преди всичко по-старинните ръкописи. Извънредно ценни са пролозите, минеите и сборниците, съдържащи слова и проповеди на църковни дейци. Тук именно най-често се срещат съчинения за славянски светци (български, руски, сръбски) или са поместени творби от славянски книжовни дейци (например Климент Охридски, патр. Евтимий, Григорий Цамблак, Кирил Туровски, Димитър Ростовски, Дометиян, Сава и др.).

При описанието на този вид ръкописи проф. Богданович само посочва на кои листове се намира дадено съчинение (служба, канон, поучение, похвално слово, молитва, послание и пр.), без да дава наслова на съответното съчинение по неговия оригинал, без да привежда начална фраза. Въпреки обяснението на автора трябва да се каже, че това е съществен пропуск в грижовно изготвения от него каталог по други показатели. Ето защо на читателя се налага, особено когато се интересува от ръкописните сборници и пролози, да поглежда и старите описи на архим. Леонид и Сава Хиландарци, дето често пъти се намират повече подробности. Читателят не може да не съжалява за този факт и да не изкаже пожелание към автора във възможно по-близко време да обнародва подробен опис на хиландарската ръкописна сбирка, което и сам той чувствава и желае. Направеното от него досега е добра основа за такъв опис, то е *предавателен списък* на книжовното хиландарско наследство. Следващата редакция на книгата трябва да бъде преди всичко по линия на по-пълното показване съдържанието на ръкописите, предавано по оригинала, предаване оригиналните наслови, началните и финалните фрази; да се внесат някои поправки и добавки към сегашните описания на ръкописите и пр. Бих пожелал да се посочва и научна литература, свързана с даден ръкопис, макар и подбормана.

Богданович установява, че пътешествениците, посетили Хиландар, са изнесли цели ръкописи или части от тях (например В. И. Григорович, П. Успенски, архим. Леонид), но невината сочи дали са запазени тези отнесенни материали. На стр. 38 са отбелязани само някои от ръкописите и ръкописните листове, занесени от П. Успенски в Русия (сега се съхраняват в неговата сбирка в Ленинград — Държавна обществена библиотека „Салтиков-Шчедрин“). Беше желателно за находка от този род да се означат при самото описание на книгата, като се посочи библиотеката и шифърът, под който взетите листове се пазят сега.

*

Вече казах, че книгата на проф. Богданович представя интерес преди всичко за учените-медиевисти българи, сърби, руси, румъни, защото намиращите се в Хиландар ръкописи са тясно свързани с културната история на тези народи. Без да подценява стойността и ролята на другите старославянски ръкописи от Хиландарската сбирка, българската филологическа наука насочва погледа си преди всичко към ръкописите, свързани с нашата култура. Наистина само по опис трудно може да се определи броят на ръкописите, които може да се свържат с българската култура, с българските земи, защото има немалко ръкописи, носещи сръбски езикови особености.

сти, обаче са писани от български книжовници (в български предели или вън от тях). Само един пример — ръкопис № 154, псалтир, който е писан през 1685 г. от Граматик Филипп в с. Аджар (Свежен, Карловско), важно българско книжовно средище през XVII в., Филипп е син на даскал Недялко. Такъв е и ръкопис № 25 — Витошкото евангелие от 1469 г., писан в Драгалевския манастир.

Като български в описа-каталог са посочени ръкописите: № 18, 177, 178, 179, 181, 221, 224, 226, 227, 259, 268, 321, 343, 363, 404, 418, 420, 431, 508, 607, 609, 645, 646, 647, 652, 656, 680, 683, 703/I, 739/III, 741/II, 742/III, IV, 743/II, X, 744/III, V, 745/I,II, 747, 750, 751, 755, 756, 758/II,III,X, 759/IX, 760/IV, 769, 780, 781, 782, 783, 784, 815. Естествено е към тях да присъединим и т. нар. „македонски“ ръкописи — № 57, 69, 132, 142, 146, 148, 264, 269, 342, 421, 457, 458, 616, 655, 662, 697, 813, 814. Не е малко числото на българските ръкописи на църковнославянска редакция.

Искам да обърна внимание само на някои ръкописи от сборката и частично на българските ръкописи — тяхно съдържание, автори, преписвачи. Ръкописът под № 103 от 1672 г. вероятно е от продуктивния етрополски йеромонах Даниил. Ръкопис № 111 е изпратен като дар на Хилендарския манастир през XVI в. от града „Дръстора“ (Силистра) — споменават се духовник Теодосий и поп Исая. Монахът Йонийски „отъ града глаголеми София“ известява, че през 1713 г. бил на Кипър и Хилендар (№ 133). Даскал Драган от Ново село Чардак (а отъчество ми е отъ Софиѣ) пише през 1623 г. (№ 159). За ръкопис № 164 няма подробности, но въз основа на снимката от него (№ 195) допускам, че е от аджарско-карловската книжовна школа. В ръкопис № 170 има приписка от 1689 г.: „Писах азъ поъ Рашо отъ село Маглищъ. Петко поъ изъ села Ианина када се уеженихъ“. Няма снимка от № 173 за съпоставка с № 294, но въз основа на приписките приемам, че и двата са писани от българския книжовник йеромонах Пантелеймон.

Ръкопис № 203 — „Амартолон сотирия“ от Самуил Бакачич — е писан през 1768 г. в Ловеч, което узнаваме от приписката към книгата, напечатана в опис на Сава Хилендарец: „Писа се грешноу рукоу Даниѣла проигумена Хилендарца у гралъ Ловечъ 1768.“ На същата книга има приписка от Игнатий от Свищов, оставена през 1778 г. Няма съмнение, че ръкопис № 221 е дело на трудолюбивия рилски книжовник от XVIII в. Никифор, ученик на Иосиф Братати. Това узнаваме от оставената приписка: „Сію книжицу исписахъ азъ многоръбни Никифоръ монахъ сас повѣленіе и благословеніе духовника Іосифа, отъ извътъ негово, иже издѣи.“ В приписката от 1649 г. към № 267 става дума за активния кюстендилски митрополит Михаил. Ръкопис № 295 — Българска история — е т. нар. Хилендарска преправка

на „История славяноболгарская“, направена от Онуфрий Попович Хилендарец, родом от Казанлък. И понеже стана дума за него, ще отбележа, че приписките, оставени от Онуфрий Хилендарец в № 379 и 380, се отнасят за същия хилендарски деец. Спор не може да има, че и № 447 — житие на Стефан Сръбски, писано през 1821 г., е също от Онуфрий. Подпис на Онуфрий виждаме и в № 690.

В приписката от 1660 г. към № 302 не става дума за митрополит Михаил „Саратовски“, а за Михаил Митрополит Краковски — тук има неправилно прочитане на думата. Интересна е приписката на Йерей Димо от Трявна, оставена към преписания от него номоканон през 1734 г. (№ 306). Между другото той казва: „Написахъ го любимому братиу кмиъ иереи Николае за многу любовъ и смѣрненіе.“ В същата книга на л. 147 об има приписка: „Извѣстно да естъ како поседехъ азъ худѣи ва ермонасехъ Пансія проигумень

ѿ вѣлаетъ Знеполь каза си царска света обитель манастир свети свещеноиуменикъ ѿ Терапонта у село Тревна у поза кмиъ Никола и многа му лета.“ Дали тази бележка не е от Паисий Хилендарски? По стил и правописание напомня за него. Трябва да се получи филм от ръкописа и да се съпостави почеркът на приписката със Зографската чернова на Паисий. В ръкопис № 326 — в приписката — се говори, че книгата е дадена „у манастир Хилендаръ отъ Ново село на благословеніе“. Не става ли дума за село Ново село Чардак от № 159? — И двата ръкописа са от XVII в. При това снимката от № 326 показва прилика с етрополската книжовна школа. Това се вижда и от № 327, дето се говори за същото село и за същия дарител даскал Драган (№ 159 и 327). Така ръкописи № 159, 326 и 327 имат общ произход. Снимки № 167 и 182 определено показват връзка с етрополско-тетевенската книжовна школа. В приписката към № 264 не трябва ли да се чете Коико вм. Воико? Продуктивният книжовник Висарий Дебърски от XVI в. бил преименуван на Варлаам, с което име е познат негов ръкопис (№ 192 от Хлудовата сбирка — Москва, ГИМ). Споменатият монах Варлаам в приписката към № 321 от XVI в. не е ли същият книжовник Висарий-Варлаам? Няма снимка за съпоставка. Поп Рале (Ралета) пише в Щип книга през 1515 г. (№ 344). Книжовникът Йовко от Етрополе известява, че пише часослов през 1634 г. „у село Хаджаръ у Средну гору“, че тогава царят (султанът) дошел в Дренополе, че „тогава беху се събрали крале българсти кнезови на Руси“ (№ 360). В ръкопис № 363 има подпис на йеромонах Паисий (на задната корица). Да се провери не е ли от Паисий Хилендарски. Означената в ръкопис № 364 молитва, че е от Димитър Кантакузин, в същност е от инок Тикара. В ръкопис № 367 (от 1742—1743 г.) е означено молитва „през неделу ва суботу вѣчеръ, творение Кирила философа“ — и само толкова, поради което не може да се

схване за кой Кирил Философ става дума. Най-вероятно е това да е съчинение на Кирил Туровски, който понякога в старите ръкописи е изписан като философ. В същия ръкопис ценна е и приписка от 1798 г.: „Сие писмо писахъ Иона монахъ паратрапезар, родомъ Болгаринъ от село Жерови, от земли македонския, спархмъи мегалотарнова.“ Подобна бележка има и в № 369 — „родомъ Българинъ от Сушица, близо Милничката каза“. По съдържание ръкопис № 382 показва голямо единство със Симеоновия сборник по препис от 1073 г. Едва сега става известна обширната и ценна приписка на софийския книжовник Маврудин Димитрович, оставена от него в книгата му от 1782 г. (№ 383), в която се дават подробности за софийски църкви, особено за църквата „Свети Николай“, както и за софийски първени. На ръкопис № 385 от 1344 г. следва да се обърне по-голямо внимание, защото има много общо с известното „Училишно евангелие“ на Константин Преславски; впрочем в ръкописа има означени и негови поучения, но тук той е даден под името Константин Презвитер. Ръкопис № 404, от 1370—1380 г., дали не възхожда към Маргарита, преведен от Дионисий Дивин? Това е много възможно, защото Дионисий работи тъкмо около втората половина на XIV в. Нужни са съпоставки с други преписи на „Маргарит“, в който се говори и за Дионисий като преводач на сборника.

Ценно качество на описа е, че се дават приписките, намиращи се по ръкописите. За съжаление обаче невинати те са напечатани в техния пълен вид — например № 406. Хилендарската сбирка обогатява нашите знания за проникването на руската книга сред южните славяни, говори за пренасян и подарявани книги, за книги, преписани от руски първообрази — например книгите на Йосиф Флавий (№ 280, 281, 282), Самуил Бакаич (№ 203, 328), Димитър Ростовски (192, 286, 552, 575 и др.); иннок Силуан (№ 412, 413, 414). Ръкопис № 448 от 1807 г. не е ли от Йосиф Хилендарец, родом от Жеравна? Като се говори за голямо зметресение и наводнение през 1572 г. във Влашко, се споменава и г-н. Никопол. В ръкописния сборник № 469, XVI в., писан от няколко ръце, има части, писани от Висарий Дебърски (например 1—98 и сл.). Ръкописният сборник № 507, от втората половина на XVIII в., съдържа и част от Манасиевата хроника. Изглежда, че в български земи е писано посланието на Йерей Димитър от 1766 г. (№ 690) — ръкописът бил подарен от Лазар Стоянов на светогорския духовник Макарий. Все тук на л. 17 има бележка: „Сия житие на Стойко даскала крива 1829 г. ноевриа.“ Български народни песни се намират в ръкопис № 745 [Д], от средата на XIX в. От Христо Вълкович, учител от Копривица, е ръкописната граматика под № 769. А ръкопис № 775 е българо-албански речник от първата половина на XIX в.

Много ценна е втората част на книгата — албумът от ръкописите, съхранявани в Хилендар. Той улеснява палеографските наблюдения, дава възможност за съпоставки на почерка както на самите хилендарски ръкописи, така и на ръкописи от други сбирки. Нагледно показва развитието на писмото, оформлението на книгата, защото са дадени снимки на ръкописи от XII до началото на XX в. — всичко 250 снимки, като от някои ръкописи има и по 2—3 снимки. При общия брой ръкописи 815, ясно е, че поместените 250 снимки са малко. От български ръкописи са дадени само 16 снимки (включително и т. нар. „македонски“) — съвсем недостатъчно с оглед на ценността и старинността на ръкописите. Вече посочих, че някои ръкописи, носещи белезите на сръбска езиково-правописна редакция, погрешно се сочат като чисто сръбски по произход книги. Поместените снимки дават основание някои ръкописи да се свържат с определен книжовник — например снимки № 37 и 56 са дело (според мене) на монаха Дамян (XIV в.), снимки № 52, 72, 73 — дело на монаха Йов (XIV в.). За Дамян виж Дж. Сп. Радойчиц, „Теодосиеви стихови о Симеону Немани“ (Летопис Матице српске, кн. 389, 1962, кн. 4, с. 344). Свързвания може да станат и с други ръкописи. По-правилно е ръкопис № 5 (снимка № 124) да се счита за влашко-молдавска, а не сръбска редакция. № 164 не показва ли близост с ръкописите от аджарско-карловската школа?

Книгата на проф. Д. Богданович дава ценни материали преди всичко за историята на старата сръбска литература. Такива извори тя дава също за руската и румънската книжнина. Важни са вестите за голяма книжовна активност на някои сръбски преписвачи или пък за местата, дето се осъществява преписването на книгите — например светогорския скит „Св. Ана“, постницата „Св. Сава“ и др. Аз нарочно пропуснах тези материали, както и това, че не се спрях по-подробно на чисто българските ръкописи. Намерих за по-целесъобразно да говоря в по-общ план за българските ръкописи, като посочвам техни преписвачи, връзка с български земи (градове и села), приписки. Изнесох свои наблюдения и предположения за някои ръкописи (български и чужди). Направените бележки имат една единствена цел — да послужат на автора при подготовката на новия пълен опис на хилендарската ръкописна сбирка. Разбира се, ако те се окажат верни, след като той направи по-пълна проверка въз основа на самите ръкописи, с които е работил и може да работи по микрофилми, каквато възможност аз нямам.

Славистичната наука посреща с радост книгата на проф. Д. Богданович „Каталог хилендарских рукописна манастира Хилендара“, защото отдавна се чувствуваше нуждата от такъв опис и албум, който в пълнота да ни

запознава с хилендарските ценности, особено от по-ранно време (XII—XV в.). Изразяваме надежда, че той в близко време ще ни поднесе второ издание на своя труд, пълен опис, с постатийно описание на книгите, с посочване на научна литература за тях, с поправяне на допуснати грешки и пр. Гаранция за това е преди всичко извършеното от него досега, голямата му филологическа, историческа, текстоложка и богословска подготовка.

Боню Ангелов

„ГЕРОИТЕ НА ГЕОРГИ КАРАСЛАВОВ“ от АЛ. СПИРИДОНОВ. С., БП, 1978

Литературнокритическата книга „Героите на Георги Караславов“ от Александър Спиридонов е своеобразно изследване не само на персонажа, но и на цялата изобразителна система на един от най-изтъкнатите наши белетристи. Монолитността на този труд се определя еднакво от конкретната творческа задача на критика и от последователността в изобразяване на човешкия свят от страна на писателя социалистически реалист: защото, както се посочва в началото на книгата, творчеството на Георги Караславов — най-голямата българска белетрист днес — има огромно значение не само за картината на литературата, сътворявана в миналото, но и за съвременната ни социалистическо-реалистична проза, а оттам може да се направи изводът за необходимостта от актуализиране на художествено-естетическите интерпретации в общия разволен процес, намерил отражение в определена творческа биография. Ал. Спиридонов се е заел и според мен добре се е справил именно с тази трудна и отговорна задача: да изясни „главните насоки и цели на нашата проза“ на основата на конкретни литературнокритически анализи, синтези, съставки, съотнасяния и оценки за творчеството на Георги Караславов, за неговия принос в изясняване на характерологията на героичното, на националното и общочовешкото.

В началните страници на своето изследване Ал. Спиридонов очертава общите тенденции в творческото развитие на Г. Караславов и се спира по-подробно на хуманистичната насока на неговите идейно-естетически и художествени търсения, които се основават на трайното в националния характер, на народности предпостави и идеали за човешкия свят.

Основните произведения на Г. Караславов — „Татул“, „Снаха“, „Танго“ и „Обикновени хора“ (в шест части) — авторът нарича „поредача от романи за промяната на националната съдба на България, осъществена от новите хора, изявили се след бунта на други преди тях срещу частнособственическото, примитивно, сиво и бедно на духов-

ни пориви селско съществуване“. Този писател „на традицията и новаторството, на отрицанието и приемствеността“ с голяма пластичност на изобразителните похвати пресъздава поредица от художествени образи на герои на нашето време, които в много отношения са израз на типологията на нашия национален дух, пречупени през призмата на конкретно-историческото битие на народа. Подчертана е склонността на Г. Караславов да изгражда типажа на своите творби с прийоми на преките портретно-психологически характеристики, които наследява от уроците на съветската и особено на нашата романова традиция (Толстой, Вазов, Елин Пелин, А. Страшимиров). Но критикът изтъква и качествено новите художественотворчески и идейно-естетически търсения на големия изобразител на българския национален живот, продиктуван от потребностите на социално-класовите борби. Г. Караславов е писател-комунит и цялата му идейно-естетическа система е подчинена на точно определени творчески задачи за утвърждаване на нови естетически критерии, за нова духовност. В „Татул“ и „Снаха“ например чрез портретно-психологическите характеристики на героите Тошка, Севда, Марьола, Юрталана, Минчо, Иван Г. Караславов изобразява разпадането на родово-патриархалната нравствена традиция, която се „обръща срещу самата себе си и срещу човека“.

Приносен характер има и другата му книга за романа-епоса на Г. Караславов — „Образи и идеи в Обикновени хора“ (1976). Ал. Спиридонов не е тръгнал по лесния път на обикновеното преразказване съдържанието на отделните части, по линията на хронологията, а е потърсил вътрешните закономерности на творбата, подчинена на определени идейни концепции, съизмеримостта на общото в конкретните проявления на човешките образи „главните проблемни линии“ в художествената структура на шестте тома на „Обикновени хора“.

На основата на един такъв подход Ал. Спиридонов успява да се справи с изключително трудната задача — чрез литературнокритически анализ и синтез, чрез съпоставяне, сравняване и проследяване логиката в развитието на характерите да постигне онзи степен на художественото обобщение, което се покрива с авторовите търсения и концепции. Литературнокритическото „разчитане“ на текста не е и не може да бъде предпоставяне на мисловна дейност, макар че това не става извън мисловното начало, но богатствата на художествената действителност предлагат преди всичко съпреживяване и от страна на критика, защото само така той може да се „изравни“ творчески с автора — създател на творбата, да заживее в неговия свят.

От чисто композиционна гледна точка Ал. Спиридонов, както подчерта, се е предпазил от опасността да направи един буквален „прочит“ на шестте книги на епосеята.